

MARTIN HAMPL

POPULAČNÍ VÝVOJ VELKÝCH MĚST A JEJICH ZÁZEMÍ V ČESKÉ REPUBLICE

Srovnání meziválečného a současného období

M. Hampl: *Population Development in Large Cities and Their Hinterland in Czech Republic. Comparison of Interwar and Contemporary Period.* — Sborník ČSGS, 95, 3, p. 165—177 (1990). — The paper treats of contemporary as well as long-term tendencies of the concentration of population on a certain regional level corresponding to the formation of metropolitan areas. 11 principal concentrations or metropolitan areas are studied in CR, delimited according to contemporary districts. A special attention is paid to the comparison of the dynamics of development in the periods 1921—1930 and 1970—1985.

Sledování populačního vývoje velkých měst a jejich zázemí je možné chápat jako nezbytnou součást studia urbanizačního a speciálně pak metropolizačního procesu. Přestože se jedná o převážně empirický a v řadě ohledů jen popisný způsob hodnocení, jsou získané poznatky obvykle postačující pro prvotní orientaci v celé problematice, pro vytvoření generalizovaných představ umožňujících v dalším i formulaci hypotetických principů jakožto východisek teoretických konstrukcí. Bez potřebné empirické přípravy mohou sice vznikat mnohé „teorie“, ty však v zásadě budou jen určitými spekulacemi. Nedostatečná vyhraněnost a spekulativnost je charakteristická právě pro obecné představy o urbanizaci, resp. metropolizaci. Je to ovšem důsledkem nejen chybějícího systematického vyhodnocení empirických materiálů, ale zejména složitostí a mnohostrannou podmíněností urbanizačního procesu. Ten lze totiž pojímat současně jako vývoj ekonomický (např. přenos dynamiky rozvoje z jedněch národohospodářských sektorů na druhé), sociální (určitá transformace sociálního chování obyvatelstva), urbanistický (změny forem zástavby aj.) a geografický (růst územní koncentrace obyvatelstva, vytváření nodální regionální organizace apod.) při výrazné spojitosti a časové souhlasnosti všech zmíněných typů změn. Metropolizaci pak většina autorů chápe jako vyšší fázi urbanizace charakterizovanou především řadovým (měřítkovým) posunem urbanizačního procesu: vytváření urbanizovaných makrostruktur, rozsahově vyšší a převážně funkčními spojitostmi zajišťovaná „aglomerace“. Komponenty metropolizačního procesu se tak nutně stávají jak suburbanizační, tak i deglomerizační tendence (deglomerace jádra v rámci metropolitního území).

Smyslem tohoto sledování není však diskuse obecného pojetí metropolizace, resp. urbanizace vůbec. Proto v tomto ohledu jen odkazujeme

alespoň na práce J. MUSILA (4), J. KÁRY (3) a M. HAMPLA, V. GARDAVSKÉHO, K. KÜHNLA (1). Na všeobecné úvodní úrovni je však nezbytné základním způsobem zařadit vybranou problematiku do širších souvislostí. Z toho aspektu lze charakterizovat následující sledování jako pokus o specifikaci průběhu a deformací metropolizačního procesu v ČR ovšem pouze z hledisek jeho uplatnění ve vývoji geografické organizace (formování řádově vyšších „nadnodálních“ center, resp. koncentračních prostorů jako jader mezoregionů). Další zúžení rámce hodnocení je vynucené i použitelnou datovou základnou: v případě dlouhodobého sledování je možné podrobněji postihnout jen změny v rozmístění obyvatelstva. To tedy znamená, že budou hodnoceny jen „kvantitativní“ stránky metropolizace odpovídající především procesu koncentrace obyvatelstva do metropolitních území. Tento proces však může dostatečně reprezentativním způsobem charakterizovat dlouhodobé tendence, resp. extenzivní formy metropolizace, a tedy vývojově nižší a právě s výraznými změnami v rozložení obyvatelstva úzce související fáze metropolizace. Tyto fáze odlišujeme od fází intenzifikačních, v nichž klíčový význam náleží změnám v kvalitě a rozmanitosti činností, a proto i změnám v organizaci vztahů (oboustranné pracovní, migrační aj. propojování měst v metropolitních územích, prohlubování jejich funkční specializace a vzájemné kooperace, zvyšování mobility obyvatelstva, informací atd.). Poznamenejme zároveň, že intenzifikační formy metropolizace se teprve začínají uplatňovat, že však přes určitou nekomplexnost a živelnost vykazují vysokou dynamiku rozvoje — na rozdíl od „umrtvení“ extenzivní metropolizace v současnosti (viz M. HAMPL, J. JEŽEK, K. KÜHNLA, 2, M. HAMPL, V. GARDAVSKÝ, K. KÜHNLA, 1).

Z názvu příspěvku konečně vyplývá, že hlavní pozornost bude věnována srovnání vývoje meziválečného (vzhledem k datové základně je uvažováno jen období 1921—1930) a současného (1970—1980, resp. 1985). Přestože je pochopitelně nutné postihnout delší a kontinuální období (1869—1985), jsou podrobnější hodnocení zaměřena právě na léta dvacátá a sedmdesátá tohoto století. Důvodem je extrémní povaha těchto dvou etap z hlediska dynamiky extenzivní metropolizace. Zvýšená pozornost věnovaná etapě 1970—1980 je dále zdůvodněna existencí informací o změnách v geografické distribuci pracovních příležitostí a příležitostí v nevýrobní sféře (pojímané ovšem jen v hrubém a pozměněném vymezení — za výrobní odvětví jsou považovány pouze zemědělství, lesnictví, průmysl, stavebnictví, doprava a spoje). Tím je umožněna základní kvalitativní strukturace koncentračního procesu naznačující i určité spojitosti a zároven i rozdílnost v průběhu extenzivních a intenzifikačních metropolitních tendencí.

Přístupme dále k diskusi metodických problémů. Na prvním místě je nutné řešit otázku výběru a vymezení metropolitních území (dále MÚ) včetně jejich vnitřního rozčlenění na jádra, resp. centra a zázemí¹⁾.

1) Termín „metropolitní území“ odpovídá termínu „metropolitní region“ používanému jinými autory a v řadě ohledů — především z hlediska územního rozsahu — i dalšímu označení užitému v textu, tj. „regionální koncentraci“. Metropolitní území, resp. region chápeme přitom jako zvláštní, i když v současnosti obvyklý, resp. převládající typ regionální koncentrace. Regionální koncentraci, event. metropolitní region nelze ovšem považovat za komplexní sociálně geografický region, nýbrž jen za region funkčně specifikovaný.

Pokud jde o výběr MÚ, byly využity výsledky sociálně geografické regionalizace a vymezení integrovaných systémů středisek (M. HAMPL, J. JEŽEK, K. KÜHNL, 2, M. HAMPL, V. GARDAVSKÝ, K. KÜHNL, 1), které se staly i základem pro určení jedenácti sídelně regionálních aglomerací v ČR. Pro vymezení MÚ byly však použity jako základní jednotky celé okresy (v zájmu snížení pracovních hodnocení a vzhledem k možnosti získání potřebných údajů i o pracovních příležitostech k r. 1970 a 1980), takže určení územního rozsahu MÚ mohlo být jen orientační. Při specifikaci metropolitních okresů byly respektovány v první řadě vzájemné kontakty středisek (viz výše zmíněné vymezení integrovaných systémů středisek), a to jak z hlediska úrovně jejich intenzity, tak i z hlediska jejich územního rozsahu v daném okrese. Vzhledem k poměrně značné územní velikosti sídelně regionálních aglomerací bylo vymezení MÚ provedeno podle přísnějších kritérií — pokud to ovšem velikost použitých výchozích jednotek, tj. okresů, dovozovala. Jako centra MÚ byla pak uvažována největší města (město) v administrativním vymezení k r. 1982. Přehled těchto center i metropolitních okresů je uveden v poznámce k tab. č. 3.

Přestože použité vymezení MÚ a částečně i jejich center (zejména těch, která byla ztotožněna s několika středisky) je jen hrubé, lze jej považovat za dostatečně reprezentativní pro diferenciaci MÚ. Dokládá to, mimo jiné, i řada shodných výsledků tohoto sledování a prací uskutečněných J. MUSILEM, Z. RYŠAVÝM (5) a J. MUSILEM, Z. RYŠAVÝM, L. VELÍŠKOVOU (6) pro přesněji vymezené zóny sídelně regionálních aglomerací. Problém přesnosti vymezení center i celých MÚ je navíc v případě vývojových hodnocení jen sekundárně významný, neboť v procesu vývoje dochází k formování a prostorovému zvětšování MÚ. Vývojová proměnlivost souboru MÚ a jejich územních rozsahů je přitom postižitelná jen velmi omezeným a problematickým způsobem — viz vymezení koncentračních areálů obyvatelstva (např. M. HAMPL, V. GARDAVSKÝ, K. KÜHNL, 1). Z těchto důvodů je nutné výběr a vymezení MÚ a jejich center stanovit podle stavu k určitému datu, a to obvykle ke konci sledovaného období. Stejně je tomu i v našem hodnocení, čímž dochází k relativně nadměrnému územnímu rozšíření jak MÚ, tak i jejich center (administrativní vymezení měst k r. 1982 je poměrně velmi široké, takže i aglomerizační proces v jeho užším pojetí je v podstatě zachycen v růstu administrativně ohraničených měst). Nadměrné rozšíření metropolitních zázemí a zároveň „převedení“ nejvýraznější aglomerační zóny do rámce center má pochopitelně za následek „snížení dynamiky růstu“ samotných metropolitních zázemí.

Vraťme se však ještě k výše zdůrazněnému problému vývojové podmělnosti jejich formování. Je nepochybné, že dnešní MÚ jsou jak velikostně, tak i kvalitativně rozdílná, že jejich vývojová zralost byla a je odlišná atd. Současně platí, že vytváření rozsáhlejších územních — regionálních — koncentrací obyvatelstva nemuselo být vždy výsledkem metropolizace, že tento proces je jen určitým, vývojově mladším typem formování těchto koncentrací. Dokladem je zejména koncentrace obyvatelstva do prostorů uhelných pánví, která měla v našich podmínkách neobvyčejný rozsah a která se uskutečnila převážně v „předmetropolizačním“ období: výrazná centra — metropole — se vytvářela buď souběžně (Ostava) nebo až následně (např. Ústí n. L.), takže geneticky nejsou některá současná MÚ výsledkem „pravé“ metropolizace. To vše ukazuje na ne-

zbytnost diferencovaného posuzování vývoje dnešních MÚ, na nezbytnost jejich genetické kategorizace. Vzhledem k malému počtu MÚ je postačující rozlišení jejich tří základních kategorií:

1. Vyššího řádu — pražské a brněnské — které považujeme za „pravá“ MÚ a které z vývojového pohledu hodnotíme jako hlavní prostory, v nichž byl — a mohl být — metropolizační proces realizován. To odpovídá velikosti i kvalitě a příslušné regionální působnosti jejich center, jejich dlouhodobé „velkoměstské“ povaze.

2. Pánevní — ostravské, ústecké a karlovarské — které představují kvantitativně vymezené koncentrace (s výjimkou karlovarského MÚ), které však nedosahují potřebných metropolitních kvalit, mají relativně omezenou regionální působnost na vyšších řádech a byla vytvořena převážně „nemetropolizačním“ typem koncentračního procesu.

3. Nižšího řádu — zbývajících šest MÚ, která jsou charakteristická relativní „nezralostí“: metropolizace zde nemohla být výrazněji rozvinuta vzhledem k poměrně malé velikosti center i celých MÚ, k převážně mikroregionální působnosti hlavních středisek a také k jejich obvykle pozdějšímu výraznému populačnímu nárůstu (výjimkou jsou Plzeň a Liberec).

Z výše charakterizovaného rozrůznění MÚ vyplývá, že teprve v současnosti, resp. v posledním období je oprávněně relativní ztotožnění regionálních koncentrací a MÚ. To zároveň znamená, že proces regionální — řádově vyšší úrovně — koncentrace obyvatelstva je nutné chápat širěji než vlastní metropolizační proces. Z těchto důvodů je také žádoucí podat charakterizaci procesu regionální koncentrace obyvatelstva, a teprve následně určit místo a význam samotné extenzivní metropolizace. V podmínkách ČR lze přitom měřítkově specifikovat celý proces zejména podle rozsahu samotných MÚ, který obvykle odpovídá velikosti sociálně geografických regionů 2. stupně až velikosti menších mezoregionů 1. stupně. Jde tedy v zásadě o postižení koncentračního procesu v rámci makroregionálního celku (ČR) a v rámci mezoregionů 2. stupně (Čechy, Morava).

Tab. č. 1 — Vývoj podílu metropolitních území na obyvatelstvu ČR

rok	podíl v %	rok	podíl v %	rok	podíl v %
1869	34,87	1910	44,06	1961	52,45
1880	36,66	1921	45,27	1970	53,78
1890	38,89	1930	47,81	1980	54,31
1900	42,03	1950	51,19	1985	54,55

Základní charakter dlouhodobého vývoje regionální koncentrace obyvatelstva dostatečně vystihují již údaje o vývoji podílu MÚ na obyvatelstvu ČR. V období 1869—1985 došlo k výraznému zvýšení podílu MÚ — zhruba z 35 % na 55 % — přičemž maximální zvýšení zjišťujeme v l. 1890—1900 a dále v l. 1921—1930 a naopak minimální zvýšení v l. 1970—1985. Za základní období, v němž byl proces koncentrace obyvatelstva na výše specifikované regionální úrovni rozhodujícím způsobem realizován, lze označit období 1860—1970; průběh tohoto procesu je možno v generalizované formě vyjadřovat S-křivkou. Přes relativně výraznou kon-

tinuitu celého procesu je nutné zdůrazňovat i určité diskontinuity odpovídající 1. a 2. světové válce a následným společenským změnám, které umožňují rozčlenění procesu do tří dílčích etap.

Tab. č. 2 — Diferenciace dynamiky rozvoje metropolitních území ve vybraných obdobích

Období	Změna podílu metropolitních území na ČR v % vyššího řádu				
	celkem	celkem	zázemí	pánevní	niž. řádu
Obyvatelstvo:					
1869—1880	1,79	0,72	-0,02	0,77	0,30
1890—1900	3,14	1,12	0,00	1,89	0,13
1921—1930	2,54	2,04	0,15	0,36	0,14
1970—1980	0,53	-0,12	-0,08	0,26	0,39
Pracovní příležitosti:					
1970—1980	0,84	0,39	-0,22	0,24	0,21

Z údajů v tab. č. 1 a 2 a z předchozích poznámek vyplývá, že příčiny zvyšování regionální koncentrace obyvatelstva se v průběhu celého sledovaného období měnily, přičemž vlastní extenzivní metropolizační proces se uplatňoval jen dočasně a poměrně nevýrazně. V první etapě — do 1. světové války — byla dominantní koncentrace obyvatelstva do prostorů uhelných pánví a dále do největších center v jejich úzkém „nodálním“ chápání. Tak např. v l. 1890—1900, kdy dochází k největšímu nárůstu podílu MÚ, byl tento přírůstek zajištěn ze 60 % právě pánevními prostory a více než 35 % Prahou a Brnem. Podíl metropolitních zázemí Prahy a Brna se nezměnil, a to jen díky atraktivitě kladenské a částečně i rosicko-oslavanské pánve. Všeobecně tedy můžeme charakterizovat tuto etapu jako „předmetropolizační“, přičemž příčiny prohlubování diferenciace v rozmístění obyvatelstva na regionální úrovni byly převážně vyvolány buď „areálovým výskytem“ specifických přírodních podmínek nebo hierarchicky diferencovaným růstem „nodálních“ středisek.

Období meziválečné mělo již jiný charakter. Rozhodující zde byla koncentrace do pražského a dále do brněnského MÚ, i když hlavní cíle migrace představovala stále obě velkoměsta (je však třeba zdůraznit, že nejvyšší přírůstky u Prahy zaznamenala právě příměstská zóna, která byla teprve v nedávné době administrativně připojena k Praze.²⁾ I tak však dochází k určitému zvýšení podílu metropolitních zázemí Prahy a Brna na obyvatelstvu ČR, ke zvýšení, které bylo relativně vyšší než u celých MÚ pánevních a MÚ nižšího řádu. V podstatě je tedy oprávněné právě meziválečné období hodnotit jako období rozvoje extenzivní metropolizace a možno říci i jako jediné období, v němž zvyšování regionální koncentrace bylo spojeno převážně s procesem metropolizace. Zá-

²⁾ Uvedme, že při užším vymezení pražského MÚ i samotné Prahy, tj. při vymezení k r. 1930 a ztotožnění jejího metropolitního zázemí s někdejšími soudními okresy Zbraslav, Praha-východ, Praha-sever, Praha-západ, Jílové a Říčany, zjišťujeme v meziválečném období rychlejší růst obyvatelstva v zázemí než v jádru MÚ. Podíl tohoto zázemí na obyvatelstvu pražského MÚ se v l. 1869—1921 plynule snižoval z 21,8 % na 16,4 %, v r. 1930 však dosáhl 19,1 % a v r. 1940 již 20,8 % (poslední údaj vychází z odhadu).

roveň ovšem platí, že byly realizovány pouze počáteční formy metropolizace, v nichž dochází k rozšíření atraktivity velkých center na celá MÚ, avšak nikoli ještě k přenosu této atraktivity z center do jejich zázemí.

Konečně v období po 2. světové válce zjišťujeme nejprve určitou reprodukci tendencí charakteristických pro prvé období — nový rozvoj pánevních prostorů a značný růst velkých nodálních center ovšem nikoli již center největších — a v současnosti (zhruba po r. 1970) pak potlačení procesu koncentrace na regionální úrovni, přičemž hlavními nositeli této omezené koncentrace se stávají centra MÚ nižšího řádu. Zcela mimořádné je zhoršení populačního vývoje metropolitních zázemí (s výjimkou zázemí v pánevních MÚ), která se stávají v l. 1980—1985 dokonce depopulačními oblastmi. Podle toho lze také hodnotit současný vývoj jako „antimetropolizační“, i když všeobecně platí, že výraznost těchto změn se snižuje. Přesto však formování MÚ pokračuje a dochází k zvyšování jejich úlohy v celkovém fungování systému osídlení. To je však především důsledkem již částečně intenzifikačních tendencí, změn ve vztahové organizaci apod. (viz M. HAMPL, V. GARDAVSKÝ, K. KÜHNL, 1).

Z hodnocení základních etap dlouhodobého vývoje specificky chápané regionální diferenciaci tedy vyplývá, že rozdílnosti v podmíněnostech koncentrace byly výraznější než rozdílnosti ve výsledných změnách úrovně koncentrace. Domníváme se, že obdobně byla doložena i opodstatněnost použité kategorizace MÚ. Z celého dosavadního sledování můžeme vyvozovat i některé závěry syntetického typu. Za nejdůležitější považujeme zdůraznění širších podmíněností formování a rozvíjení regionálních koncentrací a specifikaci metropolizace jen jako dílčí složky vývoje regionálních koncentrací. Významné je však i zjištění, že ve výsledné podobě se regionální koncentrace v podstatě ztotožňují s MÚ. Ve vyšších fázích urbanizace tedy dochází k postupnému ztotožňování regionálních koncentrací a MÚ. V tomto smyslu lze hodnotit MÚ jako základní kvantitativně-kvalitativní formu organizace regionálních koncentrací, a tedy široce chápaných jader regionů vyšších řádů, jako řádově vyšší formu hierarchie systému osídlení, kdežto vlastní extenzivní metropolizační proces jen jako dílčí vytváření regionálních koncentrací. To vše vyúsťuje v upřednostnění kvalitativních projevů metropolizace (vztahová organizace, prohlubující se funkční dělba atd.) nad jejími projevy kvantitativními (populační růst metropolitních zázemí aj.). Přitom ovšem

Poznámky: A — centra MÚ, B — zázemí MÚ, C — MÚ celkem. Všechny údaje vycházejí z výsledků sčítání obyvatelstva v příslušných letech s výjimkou r. 1985, kdy byly použity předběžné údaje z průběžné evidence pohybu obyvatelstva ČSÚ (k 31. 12.). Některá centra byla ztotožněna se dvěma nebo více středisky (v tabulce jsou označena *): Karlovy Vary + Sokolov; Ústí n. L. + Chomutov + Most + Teplice; Liberec + Jablonec n. N.; Hradec Kr. + Pardubice; Zlín + Otrokovice; Ostrava + Frýdek-Místek + Havířov + Karviná. Všechna střediska jsou uvažována v administrativním vymezení k 1. 1. 1982. Celá MÚ označená v tabulce názvem největšího střediska byla ztotožněna s územím těchto okresů (vymezení k 1. 1. 1982): Praha + Kladno + Mělník + Praha-východ + Praha-západ; Č. Budějovice; Plzeň-město + Plzeň-jih + Plzeň-sever; K. Vary + Sokolov; Ústí n. L. + Chomutov + Most + Teplice; Liberec + Jablonec n. N.; Hradec Kr. + Pardubice; Brno-město + Blansko + Brno-venkov; Olomouc; Zlín; Ostrava-město + Frýdek-Místek + Karviná + Nový Jičín + Opava.

Tab. č. 3 — Základní velikostní charakteristiky metropolitních území v ČR

MÚ — centrum	Podíl na ČR v 0,01 %										
	Území	Obyvatelstvo					Prac. příl.		Nevýr. prac. příl.		
		1921	1930	1970	1980	1985	1970	1980	1970	1980	
Praha	A	63	729	889	1163	1149	1154	1345	1383	2384	2298
	B	334	366	383	424	416	409	353	335	307	289
	C	397	1095	1272	1587	1565	1563	1698	1718	2691	2567
Č. Budějovice	A	6	58	56	79	88	91	105	117	139	154
	B	200	102	92	74	72	71	52	45	32	31
	C	206	160	148	153	160	162	157	162	171	185
Plzeň	A	16	121	125	156	166	169	204	213	224	231
	B	305	191	186	153	144	138	109	101	86	82
	C	321	312	311	309	310	307	313	314	310	313
K. Vary*)	A	17	82	91	81	87	84	98	102	134	133
	B	285	234	231	140	131	130	134	122	104	86
	C	302	316	322	221	218	214	232	224	238	219
Ústí n. L.*)	A	28	200	206	237	248	261	261	274	301	320
	B	261	359	362	235	225	215	235	215	141	136
	C	289	559	568	472	473	476	496	489	442	456
Liberec*)	A	18	126	139	125	136	142	150	155	166	175
	B	150	177	172	106	102	99	100	92	60	55
	C	168	303	311	231	238	241	250	247	226	230
Hradec Kr.*)	A	22	74	85	162	182	187	210	234	251	275
	B	202	167	157	141	133	129	118	107	83	70
	C	224	241	242	303	315	316	328	341	334	345
Brno	A	29	237	266	351	361	373	447	470	575	587
	B	257	231	229	265	265	259	200	196	133	135
	C	286	468	495	616	626	632	647	666	708	722
Zlín*)	A	23	20	39	89	99	102	137	140	112	122
	B	108	69	67	88	87	86	63	63	43	43
	C	131	89	106	177	186	188	200	203	155	165
Olomouc	A	15	69	76	94	99	103	116	127	142	156
	B	169	137	131	119	117	115	104	95	72	67
	C	184	206	207	213	216	218	220	222	214	223
Ostrava*)	A	50	277	287	519	534	540	587	606	528	543
	B	443	501	512	577	590	598	466	486	401	401
	C	493	778	799	1096	1124	1138	1053	1092	929	944
MÚ vyššího řádu	A	92	966	1155	1514	1510	1527	1792	1853	2959	2885
	B	591	597	612	689	681	668	553	531	440	424
	C	683	1563	1767	2203	2191	2195	2345	2384	3399	3309
MÚ pánevní	A	95	559	584	837	869	885	946	982	963	996
	B	989	1094	1105	952	946	943	835	823	646	623
	C	1084	1653	1689	1789	1815	1828	1781	1805	1609	1619
MÚ nižšího řádu	A	100	468	520	705	770	794	922	986	1034	1113
	B	1134	843	805	681	655	638	546	503	376	348
	C	1234	1311	1325	1386	1425	1432	1468	1489	1410	1461
MÚ celkem	A	287	1993	2259	3056	3149	3206	3660	3821	4956	4994
	B	2714	2534	2522	2322	2282	2249	1934	1857	1462	1395
	C	3001	4527	4781	5378	5431	5455	5594	5678	6418	6389
Ostatní území		6999	5473	5219	4622	4569	4545	4406	4322	3582	3611

uplatnění kvality metropolitní organizace je podmíněné vytvořením kvantitativně významné regionální diferenciace: viz nevýraznost regionálních koncentrací, a speciálně koncentrace do dnešních MÚ, na počátku sledovaného období (MÚ se v r. 1869 podílela na území ČR 30 % a na obyvatelstvu 35 %), viz poměrně značná nesouhlasnost dnešních MÚ a výraznějších regionálních koncentrací obyvatelstva v druhé polovině 19. století (Rumbursko, Novoborsko, Ašsko, Náchodsko atd.).

Předchozí souhrnné hodnocení vývoje regionální diferenciace a MÚ je vhodné doplnit několika podrobnějšími charakteristikami. Ty vesměs vztahujeme k l. 1921—1939 a 1970—1980, resp. až 1985 vzhledem k extrémnosti těchto období z hlediska dynamiky extenzivní metropolizace. Soubor potřebných kvantitativních charakteristik je uveden v tab. č. 3 a 5, v tab. č. 4 jsou prezentovány ukazatele agregátního typu vyjadřující kvantitativní a omezeně i kvalitativní významnost a vyvinutost MÚ k r. 1980. Stanovení hlavních rozdílů v meziválečném a současném vývoji je patrně nejlépe vyjádřitelné prostřednictvím srovnání dynamiky změn u center a zázemí podle jednotlivých kategorií MÚ a pochopitelně i u ostatního — nemetropolitního — území. Ve dvacátých letech bylo pořadí následující: centra MÚ vyššího řádu — centra MÚ nižšího řádu — centra pánevních MÚ — zázemí v MÚ vyššího řádu — zázemí v MÚ pánevních — zázemí v MÚ nižšího řádu — ostatní území ČR; v letech sedmdesátých a v první polovině let osmdesátých bylo pořadí odlišné: centra MÚ nižšího řádu — centra MÚ pánevních — centra MÚ vyššího řádu — zázemí v pánevních MÚ — ostatní území ČR — zázemí v MÚ vyššího řádu — zázemí v MÚ nižšího řádu. Zároveň ve dvacátých letech

Tab. č. 4 — Vybrané charakteristiky kvantitativní a kvalitativní vyvinutosti metropolitních území v ČR k r. 1980

MÚ — centrum	KfV	Stupeň územní koncentrace				Poměry v zastoupení základních funkcí		
		O/Ú	P/Ú	N/Ú	KfV/Ú	P/O	N/O	KfV/O
Praha	1957	3,94	4,33	6,52	4,93	1,098	1,653	1,250
České Budějovice	169	0,78	0,79	0,89	0,82	1,013	1,156	1,056
Plzeň	312	0,97	0,98	0,98	0,97	1,013	1,010	1,006
Karlovy Vary	220	0,72	0,74	0,73	0,73	1,028	1,005	1,009
Ústí nad Labem	473	1,64	1,69	1,58	1,64	1,034	0,964	1,000
Hradec Králové	334	1,41	1,52	1,54	1,49	1,083	1,095	1,060
Liberec	238	1,42	1,47	1,37	1,42	1,038	0,966	1,000
Brno	671	2,19	2,33	2,52	2,35	1,064	1,153	1,072
Zlín	185	1,42	1,55	1,26	1,41	1,091	0,887	0,995
Olomouc	220	1,17	1,21	1,21	1,20	1,028	1,032	1,019
Ostrava	1053	2,28	2,22	1,91	2,14	0,972	0,840	0,937
MÚ vyššího řádu	2628	3,21	3,49	4,84	3,85	1,088	1,510	1,199
MÚ pánevní	1746	1,67	1,67	1,49	1,61	0,994	0,892	0,962
MÚ nižšího řádu	1458	1,15	1,21	1,18	1,18	1,045	1,025	1,023
MÚ celkem	5832	1,81	1,89	2,13	1,94	1,045	1,176	1,074
ostatní území	4168	0,65	0,62	0,52	0,60	0,946	0,790	0,912

Poznámky: Ú — územní rozsah; O — bydlící obyvatelstvo; P — obsazené pracovní příležitosti; N — obsazené pracovní příležitosti v nevýrobní sféře. Všechny charakteristiky byly relativizovány vůči celé ČR. KfV — komplexní funkční velikost určená jako průměr hodnot pro O, P, N. Ostatní poznámky viz tab. č. 3.

Tab. č. 5 — Vývojová diferenciacie procesu extenzívni metropolizace

Kategorie MÚ		Relativní změna podílu na ČR (index)					
		Obyvatelstvo				Pracovní příležitosti	
		$\frac{1930}{1921}$	$\frac{1980}{1970}$	$\frac{1985}{1980}$	$\frac{1980}{1921}$	celkem $\frac{1980}{1970}$	nevýrobní $\frac{1980}{1970}$
vyššího řádu	A	119,6	99,7	101,1	156,3	103,4	97,5
	B	102,5	98,8	98,8	114,1	96,0	96,4
	C	113,1	99,5	100,2	140,2	101,7	97,4
pánevní	A	104,5	103,8	101,8	155,5	103,8	103,4
	B	101,0	99,4	99,7	86,5	98,6	96,4
	C	102,1	101,5	100,7	109,8	101,3	100,6
nižšího řádu	A	111,1	109,2	103,1	164,5	106,9	107,6
	B	95,5	96,2	97,4	77,7	92,1	92,6
	C	101,1	102,8	100,5	108,7	101,4	103,6
Celkem	A	113,3	103,0	101,8	158,0	104,4	100,8
	B	99,5	98,3	98,6	90,1	96,0	95,4
	C	105,6	101,0	100,4	120,0	101,5	99,5
ostatní území		95,0	98,9	99,5	83,2	98,1	100,8

Poznámky: A — centra, B — zázemí, C — MÚ celkem.

snížili svůj podíl na úhrnu ČR pouze dvě kategorie z uvažovaných území, tj. ostatní území a zázemí v MÚ nižšího řádu (jejich podíl na obyvatelstvu v r. 1921 činil však přes 63 %), kdežto v letech sedmdesátých všechny kategorie kromě center v MÚ pánevních a nižšího řádu (v těch žilo jen 15 % obyvatelstva ČR; v osmdesátých letech se však zvýšil podíl Prahy a Brna).

Jednoznačně „antimetropolizační“ orientace současného vývoje geografické distribuce obyvatelstva je ovšem v určitém nesouladu s vývojem geografické distribuce pracovních příležitostí, který lze považovat za významnější pro formování a rozvíjení komplexní organizace systému osídlení. Při použití stejných kategorií územních jednotek jako v předchozím hodnocení sice zjistíme stejné pořadí, avšak při spojení center a zázemí budou již rozdíly významné. Jestliže posuzujeme dynamiku vývoje pracovních příležitostí v sedmdesátých letech podle celých MÚ, budou na prvním místě MÚ vyššího řádu (v případě obyvatelstva v nich došlo k snížení podílu); relativně obdobné zvýšení podílu vykázala MÚ pánevní a nižšího řádu; ostatní území v ČR svůj podíl snížilo, a to výrazněji než u obyvatelstva. Celkově lze tedy konstatovat, že ve vývoji pracovních příležitostí se více prosazují koncentrační tendence a zároveň i tendence hierarchizační. Opačná situace je však u vývoje rozmístění pracovních příležitostí v nevýrobní sféře, což je však nutno hodnotit v současné etapě jako přirozený vývoj, tj. jako důsledek všeobecného rozvoje služeb spojeného s příslušnými difuzními efekty. Z těchto důvodů má podchycení pracovních příležitostí v nevýrobní sféře smysl především pro strukturální hodnocení (vyšší zastoupení nevýrobních činností v zásadě odráží vyšší kvalitu posuzovaných jednotek).

Předchozí hodnocení mohou potvrdit a dále rozvést i výsledky rozborů vývoje diferenciacie a současné vyvinutosti individuálních MÚ. Pro

získání základní orientace v uvedených typech hodnocení považujeme za postačující stanovení hodnot koeficientu korelace pořadí pro 6 vybraných charakteristik — viz tab. č. 6. V textu pak uvádíme jen významnější výsledky:

a) inverzní povaha diferenciacie populačního vývoje ve dvacátých a sedmdesátých letech;

b) přenos výrazné populační dynamiky z center větších MÚ na centra menších MÚ;

c) značná odlišnost v závislosti populačního vývoje a vývoje pracovních příležitostí na velikosti MÚ;

d) omezená a všeobecně nevýznamná kvalitativní diferenciacie MÚ.

Tab. č. 6 — Koeficienty korelace pořadí vybraných charakteristik pro 11 metropolitních území

Charakteristiky	KFV 1980	KFV/Ú 1980	KFV/O 1980	Dynamika vývoje		
				Obyvatelstvo		Prac. příl.
				1930 1921	1980 1970	1980 1970
KFV 1980	—	0,871	0,137	0,306	—0,607	0,107
KFV/Ú 1980	0,871	—	0,127	0,544	—0,269	0,276
KFV/O 1980	0,137	0,127	—	—0,250	—0,408	0,137
Vývoj obyv. 1930/1921	0,306	0,544	—0,250	—	—0,309	—0,091
Vývoj obyv. 1980/1970	—0,607	—0,269	—0,408	—0,309	—	0,574
Vývoj prac. příl. 1980/1970	0,107	0,276	0,137	—0,091	0,574	—

Poznámka: označení charakteristik je stejné jako v tab. č. 4.

Závěr

V průběhu celého sledování jsme si všimli některých stránek metropolizačního procesu a procesu regionální diferenciacie v podmínkách ČR. Ze souboru uvedených charakteristik a převážně dílčích poznatků je ovšem obtížné vytvořit ucelené hodnocení. Přesto se v několika závěrečných poznámkách pokusíme o určité shrnutí a uspořádání získaných výsledků, i když s vědomím diskusnosti a neuzavřenosti studia vybrané problematiky:

[1] Proces metropolizace a speciálně proces extenzivní metropolizace se uplatnil ve vývoji systému osídlení ČR jen částečným a možno říci i deformovaným způsobem. Za základní období rozvoje tohoto procesu je nutno označit období meziválečné, ovšem s tím, že se jednalo pouze o počáteční fáze metropolizace rozvíjené navíc jen v malém počtu nejvýraznějších koncentračních prostorů. Po druhé světové válce a zvláště pak v současném vývoji, dochází k utlumení, event. i k zastavení extenzivních forem metropolizace, což lze hodnotit i jako určité potlačení přirozených tendencí ve vývoji osídlení. Dokladem je rozdílný vývoj geografické distribuce pracovních příležitostí a obyvatelstva; dyna-

mický rozvoj vztahových forem metropolizace aj. Příčiny těchto skutečností je pravděpodobně nutné spojovat se všeobecně uplatňovaným a zjednodušeně chápaným ústředním plánovacím principem „rovnoměrného vývoje“ preferujícím sociální aspekty rozvoje nad aspekty ekonomickými. V souvislosti s připravovanými změnami v mechanismu řízení ekonomiky je však oprávněné očekávat — i doporučovat — zvýšení významu ekonomických hledisek a odpovídající uplatnění selektivních a hierarchizačních tendencí i ve vývoji systému osídlení. V tomto smyslu může dojít k určité reprodukci extenzivních metropolizačních tendencí, i když jejich uplatnění by mělo být v porovnání s intenzifikačními formami metropolizace jen sekundárně významné.

(2) Přes omezenou a jen dočasnou vyvinutost extenzivní metropolizace byla v ČR vytvořena poměrně výrazná a hierarchicky diferencovaná soustava regionálních koncentrací obyvatelstva a navazujících aktivit. Tím byly vytvořeny podmínky pro utváření metropolitně organizovaných struktur, pro formování řádově vyšší regionální hierarchizace systému osídlení. Relativně dynamický vývoj regionální diferenciace na jedné straně a relativní nevyvinutost procesu extenzivní metropolizace na straně druhé představuje patrně nejvýznamější specifikum ve vývoji osídlení ČR. Tato rozdílnost současně ukazuje na význačné uplatnění dalších procesů, resp. faktorů, při vytváření regionálních koncentrací: zejména rozvoj pánevních prostorů, územně velmi diferencované důsledky poválečných přesunů obyvatelstva a pochopitelně i rozrůzněnost v dynamice vývoje samotných nodálních center. Proto je také nutné odlišovat různé vývojové typy MÚ. Dominantní postavení MÚ v současném systému osídlení dokládá nejlépe jejich téměř 60procentní podíl na komplexní funkční velikosti ČR. Postupné zvyšování velikosti MÚ a jejich dnešní funkční významnost i prohlubování jejich hierarchizace charakterizují údaje v tab. č. 7. V tab. č. 8 jsou pak vývojově i strukturálně hodnocena samotná metropolizační zázemí členěná podle velikosti příslušných MÚ do tří skupin. Z uvedených charakteristik vyplývá, že vývojová i současná významová hierarchizace je relativně výrazná nejen u nodálních center, nýbrž i u jejich zázemí.

(3) Na rozdíl od pronikavé velikostní hierarchizace MÚ je jejich hierarchizace kvalitativně nevýznamná. Vyloučíme-li z hodnocení pražské MÚ, jsou diferenciace v kvalitativní vyvinutosti MÚ nepodstatné

Tab. č. 7 — Vývoj a funkční strukturace hierarchie metropolitních území

MÚ (pořadí ve velikostní řadě)	Území	Podíl na ČR (v 0,01 %)				
		Obyvatelstvo v r.			KFV	N
		1869	1921	1980	1980	1980
1.	397	692	1095	1565	1957	2587
2.—4.	1068	1259	1805	2223	2197	2122
5.—11.	1536	1536	1627	1643	1678	1680
Celkem	3001	3487	4527	5431	5832	6389

Poznámky: viz tab. č. 3 a 4. Rozdělení MÚ do skupin určených jejich pořadím ve velikostní řadě (podle KFV 1980) vychází z teoretických předpokladů pravidla velikostního pořadí — tři specifikované skupiny by měly být zhruba velikostně rovnocenné.

Tab. č. 8 — Vybrané charakteristiky metropolitních zázemí

Zázemí v MÚ	Vývoj podílu na obyv. ČR (index)			KFO/O 1980	N/O 1980	O/Ú 1980	KFO/Ú 1980
	1921	1980	1980				
	1869	1921	1869				
Praha	110	114	125	0,83	0,69	1,25	1,04
Ostravy, Brna a Ústí nad Labem	116	99	115	0,82	0,62	1,12	0,92
statních center MÚ	84	74	62	0,78	0,55	0,55	0,43
Celkem	100	90	90	0,81	0,61	0,84	0,68
Nemetropolitní prostory	84	83	70	0,91	0,79	0,65	0,60

Poznámky: viz tab. č. 3 a 4. Skupiny MÚ jsou stejné jako v tab. č. 7.

a nevykazují žádnou souvislost s jejich diferenciací velikostí. Totéž platí i pro nodální střediska, kde omezenou kvalitativní diferenciací zjišťujeme u celého souboru nejen mezoregionálních středisek, nýbrž i středisek mikroregionů 2. stupně (viz M. HAMPL, V. GARDAVSKÝ, K. KÜHNL 1). To vše ukazuje na potřebu rozvoje intenzifikačních procesů v systému osídlení, na nezbytné prohloubení kvalitativní selekce a hierarchizace, a to jak v úrovni nodální organizace, tak i v úrovni organizace metropolitní.

Literatura:

1. HAMPL, M., GARDAVSKÝ, V., KÜHNL, K.: Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR. Univerzita Karlova, Praha 1987, 225 s.
2. HAMPL, M., JEŽEK, J., KÜHNL, K.: K problematice vymezení a hodnocení urbanizovaných prostorů v ČSR. In: Sborník prací 8, Geografický ústav ČSAV, Brno 1984, s. 73—102.
3. KÁRA, J.: Struktura a vývoj metropolitní oblasti (na příkladu Prahy a jejího zázemí). Kandidátská disertační práce. PFF UK, Praha 1983, 137 s.
4. MUSIL, J.: Sociologie soudobého města. Svoboda, Praha 1967, 323 s.
5. MUSIL, J., RYŠAVÝ, Z.: Vývoj regionálních procesů v Českých zemích v období 1869—1980. Demografie, 25, FSÚ, Praha 1983, s. 193—202.
6. MUSIL, J., RYŠAVÝ, Z., VELÍŠKOVÁ, L.: Dlouhodobý vývoj aglomerací v ČSR, VÚVA, Praha 1984, 149 s.

Summary

POPULATION DEVELOPMENT IN LARGE CITIES AND THEIR HINTERLAND IN CZECH REPUBLIC. COMPARISON OF INTERWAR AND CONTEMPORARY PERIOD

The paper deals with contemporary and long-term tendencies of the concentration of population on a certain regional level corresponding to the formation of metropolitan areas. 11 principal concentrations or metropolitan areas are under study in CR, delimited according to contemporary districts. A special attention is paid to the comparison of the dynamics of development in the period from 1921 to 1930 (maximal intensity of extensive metropolization) and in the period from 1970 to 1985 (minimal intensity of extensive metropolization). As regards the present period,

the author characterizes further tendencies of changes in the dislocation of working opportunities and especially opportunities in what is called the non-productive sphere. Analyses have shown the following three conclusions:

1. The process of metropolization and especially the process of extensive metropolization has played only a minor part in the development of the CR settlement system. It is necessary to point out the interwar period as a basic period of this process. At the same time we must take into consideration the fact that it was only an initial stage of metropolization developed only in a small number of the most important concentration areas. After the second world war, and especially in the contemporary development, a slowdown or even a stoppage of extensive forms of metropolization has taken place, which can also be considered a certain suppression of natural tendencies in the development of settlement. As an evidence may serve a different development of geographic distribution of working opportunities and the number of inhabitants, the dynamic development of relational forms of metropolization, etc. The causes of these facts must probably be linked with the generally applied and in a simplified way understood central planning principle of an „even development“ exerting preference for social aspects of development rather than economic ones.

2. Despite of the limited and only temporary degree of development of extensive metropolization, a relatively important and hierarchically differentiated system of regional concentrations of population and related activities in CR has been created. In this way conditions for the formation of structures organized in a metropolitan way were established as well as for the creation of a higher regional hierarchization of the settlement system from the point of view of rank. A relatively dynamic development of regional differentiation on the one hand and a relatively slow development of extensive metropolization on the other hand represents evidently the most significant feature in the development of settlement in CR. At the same time, these differences demonstrate the important role of other processes or factors in the creation of regional concentration, i. e. the development of coalfields, very differentiated consequences of postwar population movements from the territorial point of view, and of course also the differentiation in the dynamics of development of nodal centres. For this reason it is also necessary to distinguish various evolutionary types of metropolitan areas.

3. In contradistinction to the relatively important size hierarchization of metropolitan areas, this qualitative hierarchization is insignificant. If we exclude the Prague metropolitan area from the evaluation, the differences in the level of qualitative development of metropolitan areas are insignificant and do not show any connection with their size differentiation. The same is also valid for nodal centres where we ascertain a limited differentiation in numerous not only mesoregional centres but also centres of microregions of the 2nd degree. All this shows the need of a further development of intensification processes in the settlement system, the necessary deepening of qualitative selection and hierarchization both on the level of nodal and metropolitan organization.

(Pracoviště autora: katedra ekonomické a regionální geografie přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2.)

Došlo do redakce 15. 1. 1990.

Lektoroval Václav Gardavský